

ВЕЛИКИЙ УКРАЇНЕЦЬ, ВЕЛИКИЙ ЗЕМЛЯК

Віра Миколайчук

Представлено біографічні факти життя О. А. Янати, відомого вченого-ботаніка, який відіграв значну роль у формуванні вітчизняної ботаніки та заповідної справи.

Ключові слова: Олександр Алоїзович Яната, ботаніка, екологія, заповідна справа.

ВЕЛИКИЙ УКРАИНЕЦ, ВЕЛИКИЙ ЗЕМЛЯК

Вера Миколайчук

Раскрыты основные биографические факты жизни А. А. Янаты, известного ученого-ботаника, сыгравшего большую роль в формировании отечественной ботаники и заповедного дела.

Ключевые слова: Александр Алоизович Яната, ботаника, заповедное дело.

THE GREAT UKRAINIAN, THE GREAT SCIENTIST

Vira Mikolajchuk

In the article the basic biographical facts of A.A. Yanata's life, a well-known scientist-botanist, who was the founder of modern plant science and nature reserves.

Key words: Alexander Aloizovich Yanata, botany, nature reserves.

Є думка, що ми існуємо доки є пам'ять про нас у наших дітей, учнів і вдячних нащадків. Життя людське швидкоплинне, тому слід встигнути передати багаж своїх знань тим, хто їх потребує. Передати пам'ять про тих, хто був біля витоків великих відкриттів і чиє ім'я може втратитися для нащадків.

По-різному складаються долі люлей: у одних життєва дорога пряма, у інших - не всіяна трояндами. Хтось проходить свій життєвий шлях легко і так же легко про нього забувається, у іншого - життя важке, але цікаве.

Олександр Алоїзович Яната.

На жаль, ми мало знаємо про своїх земляків. У Миколаєві немає жодної вулиці чи навчального закладу, названого ім'ям славетного земляка, відсутні меморіальні дошки на будинку, де він народився і провів дитячі роки, та в гімназії, де він навчався. Не знають про нього вчителі, студенти, школярі. Наступного, 2013 року, світова наукова спільнота буде відзначати 125 річницю з дня народження Олександра Алоїзовича (Алоїсовича) Янати - відомого українського ботаніка зі світовим ім'ям, одного з фундаторів української науки.

Професор Яната - за даними фундаментального довідника "Наука и научные работники СССР" (1926 г.) - член-кореспондент, а за даними ГПУ — академік Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) - увійшов у світову науку як прекрасний флорист, геоботанік, спеціаліст із сільськогосподарської ботаніки, біологічного захисту рослин, неперевершений організатор ботанічної науки. Це він випускав журнали «Природа» (Миколаїв), «Природа Украины», «Вісник сільськогосподарської науки», «Український ботанічний журнал», «Праці сільськогосподарської ботаніки», «Вісник природознавства». Це він організував Миколаївське товариство аматорів природи (1908), гурток натуралістів Київського політехнічного університету (1909-1911), природничу секцію Харківського просвітницького товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка, Сільськогосподарський комітет України, Українське ботанічне товариство. Комісію вивчення природи, Кримське товариство природознавців і аматорів природи. Один із організаторів Української академії сільськогосподарських наук, проректор Харківського сільгоспінституту, керівник науково-дослідницької кафедри прикладної ботаніки... [2; 3; 6; 7].

Народився Олександр Яната в м. Миколаєві 9 червня (28 травня) 1888 року в сім'ї садівника. Як зараз би сказали - інтернаціональній сім'ї: батько, Алоїз Яната, чех за національністю, покинув свою батьківщину,

переховуючись від переслідувань. Розводив сади в Бесарабії, на Кавказі, біля Одеси, але залишився в Миколаєві. Мама Олександра - Марія Форгман - із німецької обрусівшої сім'ї відомого військового лікаря [1; 4; 5].

Навчався в першій чоловічій гімназії. На вибір майбутньої професії вплинула, звичайно, професія і захоплення батька. Хлопчик змалку був спостережливим та допитливим. Закінчив реальне училище, вступив у Новоолександрійський інститут сільського господарства і лісоводства та одночасно - на агрономічне відділення Київського політехнічного університету.

Крім природоохоронної Олександр займався і революційною діяльністю. Деякими авторами [2; 3; 8] наводяться такі епізоди із життя Янати, як у 1905-1910 рр. він був одним із лідерів Миколаївської організації РСДРП, керував підпільною друкарнею [Окол]. У його квартирі в Києві жандарми неодноразово робили обшуки, один із яких закінчився арештом і перебуванням у Лук'янівській в'язниці.

Яната успішно розхитував основи самодержавства. Керував у Миколаєві виборами в Державній думі та підпільною типографією, редагував нелегальну газету «Слово», співробітничав із підпільним Червоним хрестом, побував у партії більшовиків та «боротьбістів». Але, як пізніше визнавав у автобіографії, більшовики не задовольнили його національним питанням, «боротьбісти» виявилися непослідовними в соціальній політиці.

У 1917 році він був секретарем Революційного українського комітету Західного фронту, де головував Симон Петлюра, та був його радником. У 1919 році він відмовився від посади міністра культури в уряді Петлюри, та все ж це через багато років відіграло трагічну роль у житті вченого. У подальшому він відійшов від політичної діяльності та присвятив себе науці. А від просвітницької діяльності до конкретних дій із

охорони природи та ботанічних дослідженнях він перейшов із початку 20-х років.

На жаль, сучасники забувають про внесок О. А. Янати в розвиток вітчизняної науки: він був організатором сучасного Українського ботанічного товариства і першим його головою у 1920 р., «Українського ботанічного журналу» та установи, яка об'єднала зусилля всіх ботаніків для вивчення флори та рослинності України і яка існує до сьогодні, - Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України. Він був організатором і редактором низки наукових сільськогосподарських журналів: «Вісника сільськогосподарської науки» (1922), «Праці сільськогосподарської ботаніки» (1926); видання загальноприродничого спрямування - «Вісник природознавства» [6; 7].

Він був засновником і головою Термінологічної комісії природничого відділу Українського наукового товариства, довівши, що українська мова може бути мовою не лише розмовною, але й науковою. В одній із своїх праць він наводить 579 назв для 402 рослин, які він записав на території Північного Причорномор'я [3;6].

Протягом 1921-1924 років він очолював Природничий відділ Інституту української мови. У 1928 році він видав словник української ботанічної термінології та довідник із ботанічної номенклатури.

До золотого фонду української науки належать його публікації, у яких розкриті досягнення науки, у тому числі й монографії. На жаль, навіть у незалежній Україні праці вченого залишаються недоступними для пересічного громадянина.

Як засвідчують сучасні вчені [6], стиль роботи комісій і комітетів, редколегій наукових видань, які були засновані Олександром Алоїзовичем, поставили високу планку для розвитку тогочасної вітчизняної науки. Запропоновані ним напрями розвитку екологічної та сільськогосподарської наук, є концептуальними і сучасними навіть через

століття. Він був різнобічним ученим-ботаніком: займався і класичною морфологією, систематикою, флорогенетикою, фізіологією, ембріологією та прикладною ботанікою. А в його статті, яка була опублікована в 1996 році «До чергових завдань та перспектив ботаніки в Україні», хоч і написана ще в далекому 1921 році, наводяться такі завдання і перспективи, які залишаються сучасними та прогресивними донині [9].

Завдяки діяльності О. А. Янати в Україні спостерігався розквіт заповідної роботи: створені заповідники «Чаплі», який ми знаємо як «Асканія-Нова», Канівський, Конча-Заспа, завдяки його зусиллям збережений Хомутівський степ, створені ботанічні сади в Сімферополі та Києві (теперішній ботанічний сад ім. Фоміна). У 1922 році він разом із професорами А. А. Браунером, Й. К. Пачоським, А.С. Федоровським та М. В. Шерлеманем працював у складі «Асканійського комітету», а з 1925 року - у складі комісії президента ВУАН академіка В. І. Липського підготували наукове обґрунтування щодо організації заповідної справи в Асканії-Нові.

Запропоновані ними ідеї існування заповідників стали розвиватися сучасними вченими. Розроблені положення, признані найкращими документами щодо існування заповідника.

У 1928 році його кандидатуру разом із кандидатурою М. Вавілова було висунуто на здобуття звання академіка, але вакансія була одна, тому його прізвище не було внесено до списку на голосування. Та все ж комісія ухвалила клопотання до Академії наук про виділення ще одної вакансії - для відомого вченого О. Янати, але академіком він так і не став, - саме тут згадали про його співпрацю з Петлюрою. Крім цього, у анкеті в графі «національність» він писав «українець із чехів».

За архівними матеріалами відомо, що О. А. Яната в 20-ті роки був одною із головних, якщо не першою особою серед українських діячів із охорони природи. Це підтверджується його представництвом на Першому

Всесоюзному з'їзді з охорони природи СРСР, основної ролі в розробці головного природоохоронного декрету України «Про охорону пам'яток природи та культури», затвердженого ВУЦИК і СНК УРСР 16 червні 1926 р.

За участю Янати вийшло два збірника «Охорона природи на Україні», книга «Матеріали охорони природи на Україні».

Усе складалося якнайкраще: цікава важлива робота, дружна сім'я, але почалися інші часи. Кампанія деукраїнізації зачепила, в першу чергу, Термінологічну комісію, яка була ліквідована за сфабрикованими обвинуваченнями у створенні Спілки визволення України. У січні 1933 року Яната був звільнений із Інституту захисту рослин «за протягування буржуазних екологічних теорій в галузі боротьби з бур'янами» [3]. Невдовзі він був заарештований. На жаль, свою роль відіграли покази, що давав академік М. Грушевський у ГПУ, який засвідчував, начебто в квартирі Янати в 1926 році він був свідком контрреволюційних бесід [4]. Коли М. Грушевський вийшов із заточення, то відмовився від своїх показів, але машина вже почала свою роботу.

Янату звинувачували в участі у двох «контрреволюційних» організаціях:

- Українському Національному Центрі (УНЦ) та Українській Військовій Організації (УВО). За першою справою засудили 50 осіб, які отримали від трьох до п'яти років. Проте потім 21 — розстріляли, 12 - подовжили строк [3].

За рішенням засідання трійки при колегії ГПУ УРСР 28 вересня 1933 р. (рахувати із 4 травня 1933 року) вчений (Слідсправа № 737—1933).

«Обвинительное заключение по делу Янаты Александра Алоисовича, обвиняемого в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54-4, 54-6, 54- 8, 54-11 УК УССР» при відсутності речових доказів був засуджений на три роки заслання в таборах, яке відбував спочатку біля

Астрахані, а потім на Соловецьких островах. Навіть захворювання на туберкульоз і серцеву недостатність не стали на заваді в медичному заключенні, що стан здоров'я не перешкоджає перебуванню в концтаборі. Але і там учений залишався дослідником: у найважчий для себе час він вивчав флору та фауну Соловецьких островів, усі записи він зберігав у дерев'яній валізці, з якою не розлучався до смерті. Не закінчився цей термін, а вже прийшло розпорядження про подовження заслання на п'ять років і закинула доля вченого до Магадану на лісозаготівлю.

Ще в 1986 році невідомими були обставини його трагічної загибелі. Журналістка Н. Околітенко [4] наводить спогади А. Ковтуна, який перебував на засланні разом із Олександром Алоїзовичем та був присутнім при останніх його годинах. Напередодні в'язням довелося переходити через річку з льодяною водою, а після чого 19 в'язнів злягли із запаленням. Колона в'язнів поверталася із лісозаготівлі, йшла до бараків біля села Паланки під конвоєм тайгою, під проливним дощем. До селища залишалося ще 19 кілометрів, Олександр Алоїзовичу стало зле, сили його покидали, він спочатку присів, а потім ліг на дорогу. Його залишили в тайзі вночі. Лише вранці конвоїр разом із в'язнями пішли розшукувати хворого. Знайшли його непритомним, а через декілька годин він помер. Це сталося 2 червня 1938 року, напередодні вченому виповнилося 50 років. Як указано в записах, смерть настала в результаті «прекращення серцево-двигательной деятельности». Рукописи, які знайшли в скриньці, спалили на табірній площі, а їх автора - великого сина українського народу, відомого вченого Олександра Алоїзовича Янату, поховали на цвинтарі селища Паланки. Де знаходиться його могила - невідомо.

Лише 10 червня 1964 році стараннями колективу «Української радянської енциклопедії», О. А. Янату було реабілітовано. Та ще довго його ім'я не згадувалося. З 30-х і до кінця 60-х рр. всі роботи були вилучені із бібліотек Радянського Союзу.

Коли ви будете в Києві, обов'язково відвідайте Науково-природничий музей, де, крім інших цікавих речей, ви побачите портрети українських ботаніків, які залишили яскравий слід у вітчизняній науці. Серед них і портрет нашого славетного земляка Олександра Алоїзовича Янати.

Що ж залишив після себе великий учений? Лише перелік статей нараховує понад 500 публікацій. Більшість із них вийшли за кордоном, куди виїхала його дружина, яка після арешту чоловіка залишилася без засобів на існування. Лише частина праць Янати були надруковані, до речі «Флора України» вийшла лише після його арешту і не під його прізвищем (1 том «Флоры УССР») [3].

Під час фашистської окупації дружина вченого - Наталя Осадча з донькою Мар'яною емігрували спочатку до Німеччини, а потім до США. Там їй вдалося видати титанічну працю чоловіка - товстезну книгу про народні назви рослин. На батьківщині він ще не з'явився. Померла Наталя Осадча-Яната, співробітник Української Вільної Академії Наук у віці 91 року 9 квітня 1982 року.

...У наш складний час ми помічаємо, що відбувається щось неправильно: ми стаємо цинічними, у державі не шанується і не цінується інтелект, стають непотрібними багато цінностей, які визначають наші корені, ми забуваємо тих, кого не повинні забувати. Може слід повернутися обличчям до своєї історії, згадати великих земляків, виховувати підростаюче покоління на прикладі їх життя та служіння Батьківщині!? І серед них, у першу чергу, не забути Великого Українця, Великого Вченого, Велику Людину - Олександра Алоїзовича Янату. Він буде жити доти, доки ми будемо пам'ятати про нього, доки будуть існувати створені ним наукові заклади, періодичні видання, і, звичайно, заповідники.

Література

1. Григор'єва Т. Ф. З любов'ю до землі (О.А. Яната) / Т. Ф. Григор'єва // Репресоване краєзнавство. - К., 1991.-С. 142-144.
2. Веденєєва Г. К. Яната Олександр Алоїзович - лідер природоохоронців 20-30-х років // Історія Миколаївщини, 1937-1997 : доп. і повідом, наук, конф., присвяч. 60- річчю утв. Миколаївської області. - Миколаїв, 2004. - С. 61-62.
3. Кто Вы, зэк Яната?// [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ecoethics.rU/old/b34/11.html>
4. Професор Яната Олександр Алоїзович (1888-1938) / УААН, ЦНСГБ ; уклад. : В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко; наук. ред.. В. А. Вергунов. - К. : Аграрна наука, 2003.-224 с.
5. Ситник К. М. Сучасність і сприйняття ідей Олександра Алоїзовича Янати / К. М. Ситник, Р. І. Бурда // Укр. ботан. журн. - т. 60, № 3. - 2003.
6. Ситник К.М. Великий природознавець Олександр Алоїзович Яната (до 90- річчя заснування «Українського ботанічного журналу») [Текст] / К. М. Ситник // Український ботанічний журнал ; Ukrainian botanical journal : науковий журнал. - Том 67. -N 2. -2010. -С. 163-171.
7. Тарасенко Л., Околітенко Н. Дослухайтеся мови і життя народу! / Л. Тарасенко, Н. Околітенко // Історичний календар. - К. - Вип. 4.-1997.- С. 149-150.
9. Яната О. А. До чергових завдань та перспектив ботаніки в Україні / О. А. Яната // Український ботанічний журнал. - Т. 53. № 4.1996. - С. 407.